

UOT 94 479.24

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNDƏ AQRAR SİYASƏT

L.M. Sultanova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
tarix1650@yandex.ru

1918-ci ildə Azərbaycan kənd təsərrüfatı ölkəsi olduğu üçün kəndlilərin sosial-iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşdırılması vacib məsələlərdən biri idi. Torpaq məsələsinin həlli kəndlilərin yaşayışının rifahı ilə yanaşı, həm də kəndlilərin yeni təsis edilmiş hökumətə olan inamını daha da artırmış olardı. Azərbaycan kəndində torpaqsız və ya aztorpaqlı kəndlilər mülkədarlardan torpağı icarəyə götürüb muzdur kimi işləməyə məcbur olurdular. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iclaslarında siyasi partiyaların aqrar proqramları, aqrar məsələ ilə bağlı fraksiyaların mövqeyi, aqrar qanun layihəsi ətrafında fikir ziddiyyətləri təhlil edilmişdir.

Açar sözlər : Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Parlament, fraksiya, aqrar islahat

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qarşısında duran həlli vacib məsələlərdən biri də aqrar məsələ idi. Nəzərə alsaq ki, statistik göstəricilərə görə əhalinin əksər hissəsini kəndlilər təşkil edirdi, o zaman bir daha aqrar məsələnin xüsusi çəkisini anlamış oluruq. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində aqrar məsələnin həlli kəndlilərin sosial-iqtisadi cəhətdən inkişafına çox mühüm təsir göstərə bilirdi. Aqrar islahatın icrası üçün müvafiq olaraq qanun qəbul edilməli idi. Məlumdur ki, aqrar məsələnin həlli üçün 2 istiqamətdə: Parlament və Hökumət səviyyəsində işlər görülürdü.

Sovet tarixşünaslığında da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində aqrar məsələyə toxunulmuşdu. Ağayev Mahmud “Müsavətin aqrar siyasəti” əsərində aqrar məsələdən qismən bəhs edərəkən parlamentin aqrar komissiyasının fəaliyyətindən yazmışdı. Müəllifin məlumatından aydın olur ki, torpaq komissiyası 1919-cu il fevral ayında təsis edilmiş, başında isə sosial-demokrat (menşevik) durmuşdu. Parlamentin aqrar komissiyasının fəaliyyəti haqqında tam məlumat verilməsə də, onun hazırladığı qanun layihəsinin 1919-cu il 2 oktyabr tarixində Parlament müzakirəsinə çıxarılması diqqətə çatdırılmışdı. Hazırlanan qanun layihəsindən məlumat verən müəllif manastr, vəqf, xanədan, xəzinə torpaqlarının, meşələr, suların pulsuz olaraq torpaq komitələrinə keçməsinin tələb olduğunu göstərmişdi. [1,s.42] Qanun layihəsinin nöqsanları barədə M.Ağayev qeyd etmişdi ki, burada torpaqların mülkədarlardan alınmasından danışanda torpaqdan istifadə qaydalarına səthi yanaşıldığından layihə yarımçıq idi. Çünki mülkədarlar kəndlilərdən aldığı torpağı yenidən onlara satırdı.

N.Pçelin də “Крестьянский вопрос при Мусавате (1918-1920)” əsərində aqrar məsələyə toxunmuşdu. Müəllifə görə, müsavətçilər heç də aqrar məsələnin həllinə tələsmirdi. 4 fevral 1919-cu ildə aqrar komissiyanın təsis edilməsindən məlumat verən Pçelin aqrar məsələnin parlament iclaslarından birindən digərinə keçdiyini yazmışdı. Müsavat ancaq “aqrar layihənin hazırlanması” danışıqları ilə məşğul idi. Müsavətçilər çalışırdı ki, kəndlilər görsün ki, aqrar məsələ ilə bağlı “iş gedir”. Parlamentdə aqrar qanunun uğursuzluğunu müəllif Bakı və əyalətlərdə bəylərin “sinfi birliyi” və yerlərdə torpaq sahiblərinin xeyrinə bəhrə vergisinin alınması ilə əlaqləndirirdi. [7,s.32]

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin aqrar siyasəti, aqrar islahat keçirilməsi üçün gördüyü işlər sovet tarixşünaslığında hökumətin bu məsələnin həllində mülkədarların mənafeyini daha üstün tutması mövqeyindən göstərilmişdi. Mövcud olduğu illər ərzində aqrar məsələnin həllinin yubadılmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti səbəb kimi göstərilir.

Vətən tarixşünaslığında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin fəaliyyətində aqrar məsələnin müzakirəsinə həsr olunan parlament iclasları haqqında Seyfəddin Səməndərovun “1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda aqrar məsələ”, Ziyad Əmrahovun “Azərbaycan Parlamentarizmi-100”, Kamran İsmayılovun “Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)” və s. əsərlərdə aqrar məsələyə toxunulmuşdu. Mə-

sələn, S.Səməndərov “1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda aqrar məsələ” əsərində parlamentdə fraksiyaların aqrar məsələ ilə bağlı mövqeyi, aqrar məsələ müzakirəsinə həsr olunan parlament iclasları haqqında məlumat verilmişdi. Dövlət və hökumət səviyyəsində aqrar layihələr mövcud olsa da, heç birinin qanuni status almamasını müəllif nəticə kimi göstərsə də, Parlamentin əhalinin maraqlarına xidmət edəcək münasib qanun axtarışında olmasını, müxtəlif siyasi partiyaların bu məsələ ilə bağlı mövqeyinə hörmətlə yanaşılmasını xüsusi qeyd etmişdi. Vətən tarixşünaslığında parlamentin aqrar məsələnin həlli yolunda cəhdləri - qanunu layihəsi qəbul oluna bilməsə də, yüksək qiymətləndirilmişdi. Ancaq buna baxmayaraq mövcud olduğu illərdə 145 iclası keçirilən Parlamentin fəaliyyətinin aqrar istiqamətinin daha dərindən öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin iclaslarında siyasi partiyaların aqrar proqramları, aqrar məsələ ilə bağlı fraksiyaların mövqeyi, aqrar qanun layihəsi ətrafında fikir ziddiyyətləri təhlil edilmişdir.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin tərkibinə Müsavat, Bitərəflər fraksiyası, İttihad fraksiyası, Əhrrar fraksiyası, Sosialistlər fraksiyası, Müstəqillər fraksiyası, Sol müstəqillər fraksiyası, "Slavyan-rus cəmiyyəti" fraksiyası, Milli azlıqlar fraksiyası, Erməni fraksiyası, "Daşnaksutyun" fraksiyası daxil idi. Parlament iclaslarında büdcə, fəhlə, dəmiryolu, ticarət, siyasi məsələlərlə yanaşı, aqrar məsələ də dəfələrlə gündəliyə salınmışdı. Aqrar məsələyə münasibət partiyaların platformalarının əsas tərkib hissəsini təşkil edirdi.

Parlamentin 1918-ci il 10 dekabr tarixli 2-ci iclasında M. Rəsulzadə tərəfindən “Müsavat”ın proqramı elan edilmişdi. Bu proqramın tərkib hissəsi olan torpaq məsələsi üzərində dayanaq. Müsavatın proqramına əsasən xanədan, dövlətə aid olan torpaqlar pulsuz şəkildə və əvəzi ödənilməyərək xalqa şəxsi mülkiyyət kimi verilməlidir, torpaq normaları qanunla müəyyənləşməli idi ki, bu normalardan artıq kimsəyə torpaq verilməyəcək, torpaq üzərində mülkiyyət hüququ xalq məxsus olsa da, torpağın üstündə mülkiyyət hüququ dövlətə aid olacaq. Ümumi istifadəyə aid olan torpaqlar: cəngəlliklər, göllər, meşələr, axar sular və s. İclasda sosialistlər tərəfindən Əhməd bəy Pepinov torpaq qanunu haqqında çıxış edərək söyləmişdi ki, torpaq qanunu daha Zaqafqaz “Seym”ində bütün müsəlman fraksiyalarının iştirakı ilə qəbul edilmiş, indiyə qədər hökumət onu tətbiq etməmişdir. Biz təklif edirik ki, torpaq komitələri təşkil olunsun və qəbul olunmuş torpaq qanunu tətbiq olunmağa başlasın. [2,s.68]

Böyük nüfuza malik, Müsavat partiyasından sonra Azərbaycanın ikinci böyük siyasi partiyası hesab edilən İttihadın 1919-cu ilin aprel ayının 10-da I qurultayı çağırıldı. Qurultay zamanı daha çox aqrar məsələ ətrafında mübahisələr yaranmışdı. Uzun diskussiyalardan sonra mülkədar torpaqlarının kəndlilərə paylanması ilə əlaqədar kompromis variant əldə olunmuş, 27 desyatin ölçüdə ərazinin ev və bağ üçün saxlanması, qalanlarının tədricən əkinçilər arasında bölüşdürülməsi barədə maddənin partiya proqrama salınması qərara alınmışdı. [5, s.62] İttihad partiyasının aqrar məsələdə mövqeyi belə idi ki, torpaq kəndlilər arasında havayı, yəni fidyəsiz olaraq paylanmalıdır.

1918-ci il 26 dekabr tarixində Fətəli xan Xoyskinin rəhbərliyi ilə yeni – üçüncü hökumət komitəsi təşkil edildi. 1918-ci il 26 dekabr tarixli 5-ci iclasda Hökumət sədri Xoyski çıxışında yeni yaradılmış hökumət kabinəsi üçün aqrar məsələnin həllinin vacibliyini diqqətə çatdırdı. Fətəli xan Xoyski torpaq məsələsinin əhəmiyyətini vurğulayaraq qeyd edir ki, millətin əksər hissəsi əkinçi və fəhlə olduğu üçün, torpaq kəndliyə verilməsə o hökumət yürüməz. Xoyski nitqində Hökumətin aqrar məsələdə mövqeyini açıqlayaraq qeyd etdi ki, torpaq məsələsində parlament fraksiyalarının fikirləri həmrəydir və Hökumət lazım bilir ki, torpaq əvəzsiz olaraq əkinçiyə verilməlidir.

Müsavat və İttihad partiyaları bəyannamələrini əvvəlki parlament iclaslarında elan etsələr də, Əhrrar partiyası 1919-cü il 8 yanvar tarixli 7-ci iclasda öz bəyannaməsini elan etmişdi. Əhrrar partiyası hesab edirdi ki, bütün kabinet və iri mülkədar torpaqları onların əlindən alınıb kəndlilər arasında proporsional qaydada, adambaşına eyni miqdarda olmaqla paylanmalıdır və kəndlilərin öz torpaq paylarını satmaq hüququ yoxdur. [6 ,s.144]

1919-cü il 28 yanvar tarixli parlamentin 11-ci iclasında torpaq və sorğu məsələlərinə dair komissiya təşkil olunması təklif edilmişdi. [2 ,s.198] 1919-cü il fevralın 4-də menşevik - hümmətçi Səməd ağa Ağamalıoğlu başda olmaqla Parlament komissiyası təsis edildi. Komissiyanın 9 nəfər

üzvündən 4-ü Musavatı (Mustafa Mahmudov, Məmməd bəy Şeyxzamanov, Murtuz Axundzadə və Nəriman bəy Nərimanbəyov), qalan 5 nəfəri isə İttihadı (Bəhram bəy Vəzirov), sosialistlər blokunu (Rza bəy Qaraşarov), Əhrarı (Hacı Hüseyn Əfəndiyev), Daşnaksütyunu (Arşak Malxazyan) və slavyan-rus cəmiyyətini (M.Vinoqradov) təmsil edirdi. [4,s.116] AXC parlamentinin aqrar islahat komissiyası 1919-cu il fevralın 4-dən 1920-ci il aprelin 21-dək fəaliyyət göstərmiş və komissiyanın 25 dəfə iclası olmuşdu. (Səməndərov s.82) Aqrar qanunla bağlı aqrar komissiya üzvlərinin vahid proqramı olmadığı üçün və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, onların müxtəlif partiyaları (Müsavat, Əhrar, İttihad, Daşnaksütyun, slavyan-rus cəmiyyəti, Sosialistlər bloku) təmsil etmələri komissiyanın qanun layihəsi hazırlamaq işinə mane olurdu.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qarşısında həllini gözləyən vacib məsələlər durdu. 1918-1920-ci illər Azərbaycan tarixində siyasi cəhətdən təlatümlü illər kimi tarixə düşmüşdür. Siyasi cəhətdən stabilliyin olmaması Parlament iclaslarına da sirayət etmişdi. Parlament iclaslarının stenografik hesabatlarına nəzər yetirəndə görmək olur ki, əsas diqqət daha çox ərazi bütövlüyünün qorunması, böyük dövlətlər tərəfindən Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınması, qaçqınlar məsələsi, maliyyə, dövlət quruculuğu, ticarət, təhsil, ticarət məsələləri və s. məsələlərə yönəlmişdi. Demək olar ki, iclasların əksəriyyətində hökm sürən gərgin siyasi vəziyyət daha çox gündəliyə salınaraq müzakirə edilmişdir. Bildiyimiz kimi, 1918-1920-ci illər ərzində Zəngəzur qəzası erməni vəhşilərinin əsas qurbanına çevrilmişdi. Erməni quldur dəstələri bölgənin müsəlman əhalisinə qarşı xüsusi qəddarlığı, bölgədəki siyasi vəziyyət parlament iclaslarının əsas müzakirə etdiyi məsələlərdən idi. Məhz 20 dekabr 1918-ci il tarixli fəvqaladə 4-cü iclasda Qarabağ hadisələri, Andranikin hücumları müzakirə edilmişdi. Gərgin siyasi vəziyyətin hökm sürdüyü şəraitdə parlament gündəliyində müzakirə edilən əsas məsələnin siyasi məsələlər olması aqrar məsələnin müzakirəsinin iclasdan-iclasa təxirə düşməsinə səbəb olurdu.

1919-cu il 21 avqust tarixli 67-ci iclasda aqrar məsələ ilk dəfə konkret məsələ kimi Parlament iclasının gündəliyinə 17-ci müzakirə ediləcək məsələ kimi salındı. Ancaq həmin iclasda Azərbaycan hökumət bankının, universitet açılması məsələsi ətrafında geniş müzakirələr aparıldığı üçün aqrar məsələnin müzakirəsi təxirə düşdü. 67-ci iclasda ilk dəfə aqrar məsələ gündəliyə salınsa da, bundan əvvəlki icaslarda artıq partiyalar bu məsələ ilə əlaqədar öz bəyannamələrini elan etmişdi. Növbəti dəfə 1919-cu il 28 avqust tarixli 69-cu iclasının gündəliyinə məruzəçi Ağamalıoğlunun təyini ilə aqrar məsələ gündəliyə salındı. Bu iclasda da əsas diqqət maliyyə məsələsinə, xarici düşmənlərə (Denikin, bolşeviklər) qarşı mübarizəyə yönəldiyindən yenidən aqrar məsələnin müzakirəsi təxirə düşdü.

18 sentyabr 1919-cu il 74-cü iclasda məruzəçi Səməd ağa Ağamalıoğlu təyin olunmaqla torpaq məsələsi 20-ci məsələ kimi gündəliyə salındı. Əliheydər Qarayev çıxışında torpaq məsələsinin parlament iclasında əvvəl 15-ci məsələ olması, indi isə 20-ci məsələ olmasından danışdı. İnciləbdən iki il yarım vaxt keçməsinə baxmayaraq, torpaq məsələsinin yubadılmasına etiraz etdi. Payızın gəlişi ilə kəndlilərə torpaq lazımdır. Bəylər tərəfindən incidilən əkinçilər həftələrlə gəlib Əkinçilik Nazirliyinin binasının qarşısında dayanmalı olduğunu diqqətə çatdırdı. Təklif etdi ki, torpaq məsələsi birinci növbədə gündəliyə qoyularaq müzakirə edilsin. Sosialistlər fraksiyasının nümayəndəsi Əhməd Cövdət Pepinov və Əhrar fraksiyasının nümayəndəsi Muxtar Əfəndizadə Səməd ağa Ağamalıoğlunun fikrini dəstəklədi. Yanvar ayından məsələnin uzadılması ağır nəticələrə səbəb olacağını qeyd etdilər.

Torpaq qanununun qəbul edilməməsi vergilərə də təsirsiz ötürmüşdü. Çünki bu məsələ həll olunmadan vergi də təyin edilə bilməzdi. 1919-cu il 20 sentyabr tarixli 75-ci iclasda Sosialistlər fraksiyasının nümayəndəsi Əliheydər Qarayev torpaq məsələsinin həllinin vacibliyindən danışdı torpaq məsələsinin həll edilmədən vergilərin toplanmasına başlanmasının böyük problem yaradacağını bildirdi. Müsavat fraksiyasının kəndlilər üçün vergini bir-on, on iki artırılmasını onların zəhmətkeş deyil, bəylər olması ilə bağlayırdı. Həmin iclasda Sosialistlər fraksiyasının nümayəndəsi Səməd ağa Ağamalıoğlu da çıxışında torpaq məsələsi həllini tapmayınca yer vergisinin yığılmasına

etirazını bildirdi. Əkinçilərin sahib olduğu yer hələ dəqiq bilinmədiyi üçün yer vergisi yığmaq çətin olacaqdı.

1919-cü il 22 sentyabr tarixli 76-cı iclasda, 1919-cü il 25 sentyabr 77-ci iclasda, 9 noyabr 1919-cü il 95-ci iclasda sosialist fraksiyasının nümayəndəsi Səməd ağa Ağamalıoğlu dövlətin torpaq məsələsinin həllində möhkəm siyasətinin olmasının, torpaq məsələsinin geriyə deyil, əksinə önə çəkilməsinin əhəmiyyətini bir daha çıxışlarında qeyd etdi. 22 sentyabr 1919-cü ildə 76-cı iclasda

Səməd ağa Ağamalıoğlu çıxışında torpaq məsələsinin gündəliyə salınmamasına etirazını bildirib bunun səhv və ya başqa bir fikirlə edildiyini bilmədiyini qeyd etdi. Bir ay əvvəl proqrama torpaq məsələsi salınsa da, iş planının yerinə yetirilməsi yubandığını diqqətə çatdırdı. İclasın sədri Həsən bəy Ağayevin bunun səhvən olduğu cavabını verdi. Səməd ağa Ağamalıoğlu xahiş etmişdi ki, torpağı veririk, yaxud vermirik məsələsini birdəfəlik bitirmək üçün torpaq məsələsini üçüncü məsələyə qoyaq.

25 sentyabr 1919-cü il 77-ci iclasda Səməd ağa Ağamalıoğlu məruzəçi təyin olunmaqla torpaq məsələsi yenidən gündəliyə salındı. Çıxışında Azərbaycan üçün torpaq məsələsindən əhəmiyyətli başqa bir məsələnin olmadığını bildirərək, 2 aydır bu məsələnin geriyə salınmasından şikayətləndi. Xahiş etdi ki, torpaq məsələsi əvvələ salınsın. Həmin iclasda Əhrrar fraksiyasının nümayəndəsi Muxtar Əfəndizadə torpaq məsələsinin vacibliyini hökumət məmurlarının maaşlarının artırılması ilə müqayisə edərək, torpaq məsələsinin həllinin daha önə çəkilməsini xahiş etdi. Əkin mövsümü yaxınlaşsa da, o, nə bəylərin torpaqlardan istifadə etdiyini, nə də kəndlilərin zorla torpaq tutaraq əkdiyini diqqətə çatdırdı. Təklif etdi ki, torpaq məsələnin müzakirəsi ən son – 17-ci müzakirə ediləcək məsələdən önə 3-cü növbəyə salınsın.

Torpaq qanunun layihəsinin hazırlanması istiqamətində Hökumət səviyyəsində də işlər görüldü. Bu məqsədlə 1919-cü il iyunun 6-da Əkinçilik Nazirliyinin nəzdində aqrar islahatlar şöbəsi yaradıldı. Aqrar islahatlar şöbəsinə tapşırıldı ki, bir ay müddətinə aqrar islahatlar layihəsini Nazirlər Şurasına təqdim etsin. [4, s.117]

29 sentyabr 1919-cü ildə parlamentin 79-cü iclasında Sosialistlər fraksiyasının nümayəndəsi yer məsələsinin qabağa deyil, geriyə düşməsindən şikayətləndi. Sosialistlər fraksiyasının nümayəndəsi Əhməd bəy Pepinov çıxışında Azərbaycan xalqını əsas maraqlandıran torpaq məsələsinin vacibliyindən danışdı. 1919 – cu ildə Qazaxda bütün qəza kəndlilərinin qurultayı çağırılmışdı. İclasda kəndli qurultayından gəldiyini qeyd edən Ə.Pepinov kəndlilərin də yer məsələsinin tezliklə həll edilməsi xahişini çatdıraraq, kəndlilərin hökm sürən hərə-mərəliyə dözməyinin mümkünsüzlüyünü bildirib yer məsələsini təxirə salmamağı xahiş etdi.

1919-cü il 2 oktyabr 80-ci iclasda aqrar məsələ yenidən gündəliyə daxil edildi. Aqrar məsələ ətrafında geniş müzakirə baş tutdu. Parlamentdə aqrar məsələyə həsr edilən ən geniş icaslardan biri məhz 80-ci iclas oldu. İclasda Əkinçilik nazirinin müavini Hidayət bəy Sultanov torpaq məsələsinin çətinliyini vurğulayaraq torpaq məsələsinin müzakirəsini gündəlikdən çıxarmağı təklif etdi. Torpaq komissiyasının qanun layihəsi ilə bərabər Əkinçilik Nazirliyinin layihəsini təqdim etməsini gözləməyi təklif etdi. Torpaq layihəsinin qəbulunda xarici dövlətlərin təcrübəsindən istifadə etmək də əsas şərtlərdən idi. İclasda Sosialist fraksiyasının nümayəndəsi S.Ağamalıoğlu Əkinçilik nazirinin müavini H.Sultanovun nitqindən sonra çıxış edərək torpaq məsələsinin nə qədər ümdə və çətin olduğunu qeyd edərək, Əkinçilik Nazirliyinin də torpaq layihəsini gözləməyi təklif etdi. İclasda sosialistlər fraksiyasının digər nümayəndəsi Əhməd Pepinov isə Əkinçilik nazirinin müavini Hidayət bəy Sultanovun aqrar məsələnin gündəlikdən çıxarılması təklifinə etiraz etdi. Torpaq məsələsinin həll edilməsi üçün Avropadan məlumatlanmağın əleyhinə olduğunu, aqrar məsələnin tezliklə həll edilməsi zərurətini bildirdi. Sosialistlər fraksiyasının nümayəndəsi Əliheydər Qarayev çıxışında kəndlilərin torpaq gözlədiyini, Əkinçilik Nazirliyinin 10 ay müddətində iş görmədiyini qeyd etdi. [3,s.187] Səməd ağa Ağamalıoğlu Əkinçilik Nazirliyinə 10 gün vaxt verməyi təklif etdi ki, bu müddət tamam olanda qanun layihəsi hazır olmasa, aqrar komissiyanın layihəsi müzakirə edilsin. İttihad fraksiyasının nümayəndəsi Qara bəy Qarabəyli çıxışında Əkinçilik nazirliyinin torpaq qanunu layihəsini hazırlamaq üçün vaxt istəməsini iş əhəmiyyət verməməklə əlaqəndirərək, aqrar məsələsinin

müzakirəsini bir yox bir neçə dəfə iclasda müzakirə edilməsini məqsəduyğun hesab etmişdi. Sosialistlər fraksiyasının nümayəndəsi İbrahim Əbilov çıxışında parlament iclaslarında 2 aydır torpaq məsələsi yubadılır ki, məsələyə baxılmasın fikrini söylədi. Hökumətə 2 həftə vaxt verilməsini təklif etmişdi. İclasın sonunda müzakirələrdən sonra Səməd ağa Ağamalıoğlunun 2 həftəlik Hökumətə möhlət vermək təklifi səsə qoyulsa da, əksəriyyət səsə təklif qəbul olunmadı. [3,s.194]

9 noyabr 1919-cu il 95-ci iclasda sosialist fraksiyasının nümayəndəsi Səməd ağa Ağamalıoğlu çıxışı zamanı Əkinçilik Nazirliyinin torpaq məsələsinin həllində möhkəm siyasətinin olmamasında ittiham edərək əkinçilərin deyil, mülkədarların mənafeyini qorumaqda ittiham etdi. Bunun da böyük fəlakətlərə səbəb olacağını diqqətə çatdırdı.

16 fevral 1920-ci il 125-ci iclasda sosialistlərlə oxşar mövqedə olan Müsavat fraksiyasının nümayəndəsi Həsən bəy Ağayev iclasda partiyanın torpaq qanunu layihəsinin əhəmiyyətindən bəhs edib onun torpaq komissiyası tərəfindən yubadılmamasını istədi. Torpaq komissiyasına verilən vaxtın 10 gün olmasını təklif etdi. Sosialist fraksiyasının nümayəndəsi Hacı Kərim Saniyev 10 günlük müddətə etiraz edərək, torpaq qanununun nə dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu əsas gətirib müddəti 3 günə endirmək istədi. Səsvərmə nəticəsində torpaq komitəsinə 10 gün vaxt verildi. Müsavat fraksiyasının nümayəndəsi Şəfi bəy Rüstəmbəyli müddətin 10 gün olması fikrində fraksiya yoldaşı Həsən bəy Ağayevlə razı idi. İclasda Sosialistlər fraksiyasının nümayəndəsi Səməd ağa Ağamalıoğlu torpaq komissiyasını sosialistləşdirmək məqsədilə çıxış edərək torpaq komissiyasına sosialist yeni üzvlərin seçilməsini təklif etsə də, parlament bununla razılaşmadı.

Parlamentdə fəaliyyət göstərən fraksiyalar arasında elə ilk vaxtlardan meydana çıxan ixtilaf-lar səbəbiylə aqrar məsələ haqqında qanun layihəsinin bir iclasdan digər iclasa ötürülməsi və nəticə olaraq heç bir qanun layihəsinin qüvvəyə minmə bilməməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xalq içində nüfuzunun, ona olan inamın itirilməsində və sonda onun süqutunda az rol oynamadı. Parla-ment tərkibində təsis edilən aqrar komissiya üzvlərinin müxtəlif partiyaları (Müsavat, Əhrrar, İtti-had, Daşnaksütyun, Slavyan-rus cəmiyyəti, Sosialistlər bloku) təmsil etmələri aqrar komissiyanın tərkibində fikir müxtəlifliyinə səbəb olmuşdu ki, nəticədə bu da torpaq məsələnin həllində komissi-ya üzvlərinin ortağ məxrəcə gələ bilməməyə səbəb oldu. Ancaq buna baxmayaraq aqrar məsələnin həlli üçün Parlament və Hökumət səviyyəsində işlər görülməsi söyləri də danılmazdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev M. “ Müsavatın aqrar siyasəti” . Bakı – 1930
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament I hissə “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı – 1998
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament II hissə “Azərbaycan” nəşriyyatı, Bakı – 1998
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası “Lider” nəşriyyatı. Bakı – 2004
5. Göyüşöv A. “Azərbaycanda İttihadçılıq” . “İrşad “ nəşriyyatı. Bakı – 1997
6. Şükrü Yıldız “ Azərbaycan Demokratik Respublikası (1918-1920) “Səda” nəşriyyatı. Bakı – 2004
7. Пчелин Н. “Крестьянский вопрос при Мусавате” (1918 – 1920) Баку, 1931

AGRARIAN POLICY IN THE PARLIAMENT OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC.

L.M. Sultanova

Institute of History named after Abbasgulu Agha Bakikhanov
tarix1650@yandex.ru

One of the main tasks facing the Republic of Azerbaijan was agrarian issue. In this regard, work is underway for parliament and government. The article analyzed the debates on the agrarian issue at the Parliamentary sessions. The article also outlines the parties' position on agrarian issues. The Azerbaijan Democratic Republic could not implement agrarian reform. None of the draft

laws has come into force. The transfer of the draft agrarian draft law from one session to another due to the differences arising from the factions between the factions of the parliament, and the failure of any bill to become effective, has played a major role in the loss and reputations of the people of Azerbaijan. However, efforts at the Parliament and Government levels to address the agrarian problem are also undeniable.

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Parliament, fraction, agrarian reform, agrarian commission

АГРАРНАЯ ПОЛИТИКА В ПАРЛАМЕНТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Л.М. Султанова

Институт истории имени Аббаскули Аги Бакиханова

tarix1650@yandex.ru

Одной из основных задач, стоящих перед Азербайджанской Республикой, был аграрный вопрос. В связи с этим ведется работа для парламента и правительства. В статье проанализированы дебаты по аграрной проблеме на парламентских сессиях. В статье также изложена позиция сторон по аграрным вопросам. Азербайджанская Демократическая Республика не смогла осуществить аграрную реформу. Ни один из законопроектов не вступил в силу. Перенос проекта аграрного законопроекта из одной сессии в другую из-за различий, возникающих между фракциями между парламентскими фракциями, а также из-за того, что какой-либо законопроект не вступил в силу, сыграл важную роль в потере и репутации народа Азербайджана. Однако усилия на уровне парламента и правительства по решению аграрной проблемы также неоспоримы.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Парламент, фракция, аграрная реформа, аграрная комиссия